

Twjerde a mjechke – zmjechčene konsonanty w hornjoserbšćinje

Konsonanty su zwuki řeče, při kotrychž artikulaciji (tworjenju) dyrbi wudychany powětr někajki zadžěwk (dospołnu abo džělnu zawěru, wibrěrowacu zawěru, wužinu, zawěru + wužinu abo druhe kombinacije) přewinýć.

1.0.

Za kóždnu řeč charakteristiske tworjenje a přewinjenje tajkeho zadžěwka mjenujemy **wašnje artikulacije**. Porno tomu měni **městno artikulacije**, hdže resp. mjez kotrymaj řečnymaj organomaj so wotpowědny zadžěwk twori, na př.:

- p** – krótkka zawěra mjez hornjej a delnej hubu, kiž so hnydom zaso eksploziwnje wotewri;
- ch** – wužina mjez zadnim chribjetom jazyka a mjechkimi njebjeskami / čopikom;
- dž** – krótkka zawěra mjez hornimi zubami a kónčkom jazyka, kiž so hnydom na samsnym městnje do wužiny přetwori;
- r** – kónčk jazyka wibrěruje za hornimi džasnamy resp. čopik nad zadnim chribjetom jazyka.

Wažnu rólu za charakteristisku „barbu“ a akustiske rozdžěle mjez konsonantami hraje nimo wašnja a městna artikulacije tež wobdžělenje hłosowkow (spěwne konsonanty kaž z abo njespěwne konsonanty kaž s), abo hač powětr přez ertnicu (**š**) abo přez nósnicu (**m**) wustupuje. Konsonanty w serbšćinje a druhich słowjanskich řečach maja hišće dalši, nimo měry wažny relewantny rozdžěl, kotryž němčina njeznaje: **twjerdosć** a **mjechkosć** (*palatalnosć*). Tutón rozdžěl ma daloko sahace konsekwency za tworjenje słownych formow (gramatiku) a nowych słowow (słowotwórbu).

1.1.

Twjerdosć abo **mjechkosć** zwisuje z městnom artikulacije a wopisuje poprawom z toho rezultowacy akustiski začišć. **Mjechke konsonanty** tworja so mjez srjedžnym chribjetom jazyka a twjerdymi njebjeskami¹, kiž rěkaja łačonsce *palatum*. Mjenujemy tute konsonanty tohodla tež *palatalne*. Jich fyzikaliska frekwenca je wyša hač pola druhich konsonantow, a tohodla mamy začišć „mjechkosće“, hdyž je slyšimy. Porno tomu su na druhich artikulaciskich městnach (na př. předku mjez hubomaj, zady při mjechkich njebjeskach²) tworjene **konsonanty twjerde** – jich frekwenca je niša.

1.2.

Mjechke konsonanty su na př. **dž, š, j**; twjerde konsonanty su na př. **b, d, s, r, k**. Jich mjechkosć resp. twjerdosć (= wyša abo niša frekwenca) je jim tuž „přinarodžena“. Mamy pak tež někotre twjerde konsonanty, kiž su tajku mjechkosć přidatnje nabyli. Při jich artikulaciji so jazyk přidatnje k twjerdym njebjeskam zběhnje a so jich dótknje, tak zo nastanje kwalitatiwnje nowy konsonant: porno swojemu „wuchadnemu“ twjerdemu ekwiwalentej ma wón „nabytu“ wyšu frekwencu a z tym podobne kajkosće kaž konsonanty z „přinarodženej“ mjechkosću. Tajke sekundarne mjechke konsonanty mjenujemy **zmjechčene konsonanty** abo *palatalizowane*.

Zmjechčene konsonanty su na př. **n'** (= **n** z přidatnje zběhnjenym jazykom) w słowje **nić**, **m'** (= **m** z přidatnje zběhnjenym jazykom) w słowje **město**, **h'** (= **h** z přidatnje zběhnjenym jazykom) w słowje **hěta**. W slawistiskej řečewědže (fonetice) woznamjenjeja so mjechke a zmjechčene konsonanty z apostrofom.

1 Twjerde njebjeska (harter Gaumen) wobsteja z twjerdeje kosće, tohodla rěkaja twjerde.

2 Mjechke njebjeska (weicher Gaumen) wobsteja z pohibliweho muskła, tohodla rěkaja mjechke.

w' steji tuž za zmjehčene w, to rěka, při artikulaciji dwuhubneho w mjez woběmaj hubomaj so jazyk přidatnje zběha k twjerdym njebjeskam. w' ma tohodla wyšu frekwencu hač w a wobaj zwukaj so slyšomnje rozeznawatej; přirunajće tajke słowa kaž (k) **wazam** – (ja) **wjazam**, **lube** (*smjeće*) – **lubje so smjeć**, **rana** – (wot) **ranja**. Tute poriki rozeznawaja so jeničce přez jedyn zwuk, přez twjerdy resp. wotpowědny zmjehčeny konsonant. Za prawe wurjekowanje je tuž wažne, zo njeartikulujemy wopaki *konsonant plus j (n + j)*, ale prawje **zmjehčeny konsonant n'**. Slowo *njebjerje* ma džewjeć pismikow, ale wobsteji jenož ze šesć zwukow: **n'e - b'e - r'e**.

2.1.

W hornjoserbšćinje rozeznawamy tuž **twjerde, mjehke a zmjehčene konsonanty**. Wone dyrba so korektnje tworjeć a akustisce jasnje rozeznawać, zo by nas rěčny partner derje a prawje zrozumił. A w pismje je tohorunja wažne, zo mjehkosć a zmjehčenosć grafisce signalizujemy a wot twjerdeho konsonanta rozeznawamy. W běhu wuwća pismowstwa a spisowneje rěče su so w našej ortografiji sčěhowace móžnosće za markěrowanje **mjehkosće / zmjehčenosće** wutworili a zadomili:

grafiske signale za „přinarodźenu“ mjehkosć:	grafiske signale za „přidatnje nabytu“ zmjehčenosć:
smužka / hóčka nad pismikom: č, ć, dž, ř ³ , š, ž	smužka nad pismikom kaž w fonetiskej transkripciji: džensa jenož hišće pola ń (w delnjoserbšćinje tež pola ř)
bjez markěrowanja: j, l	po konsonanće sčěhowacy pismik j : bj, mj, nj, pj, rj, wj, fj Kedźbu: Pismik j njesteji tu jako znamjo za zwuk j kaž w słowach ja, haj, wojo (= na spočatku słowa abo po wokalach!), ale jako grafiski signal za zmjehčenosć wotpowědneho konsonanta. Dwaj pismikaj b + j stejitej tuž za jedyn zwuk ⁴ , mjenujcy za zmjehčene b' .
	bjez specielnego markěrowanja, sčěhuje-li po konsonanće wokal i abo ě , přetož we wšitkich (namrětych) słowach je kóždyžkuli konsonant před wokalomaj i abo ě mjehki resp. zmjehčeny : b(i), b(ě); f(i), f(ě); g(i), g(ě); h(i), h(ě); ch(i), ch(ě); k(i), k(ě); m(i), m(ě); n(i), n(ě); p(i), p(ě); r(i), r(ě); w(i), w(ě) Kedźbu: Pismikaj i a ě matej tuž dwojaku funkciju, t. r. stejitej za wotpowědny wokaliski zwuk a signalizujetej zdobom mjehkosć předchadźaceho zwuka: bić woznamjenja tuž zmjehčene b' + i + ć .

3 Wustupuje w hornjoserbšćinje jenož po *k-, p-, t-* (*křiwu, kopřiwu, třasć*).

4 Tak steja tež kombinacije *dž, ch* přeco za jedyn zwuk, a w němčinje samo štyri pismiki *tsch* za jedyn jenički zwuk č.

We wěstych padach je so zmjehčenosć konsonanta na kóncu słowa zhubiła. Wona so tam wjace njeartikuluje a so tohodla tež grafisce njemarkuruje. Ale při tworjenju gramatiskich formow so tuta zmjehčenosć zaso jewi, jeli po njej kóncowka z wokalom scěhuje: **wučer** – **wučerja**, **wučerjej**, z **wučerjom**, **wo wučerju**; tež **Radwor** – **do Radworja**; **Załam** – **w Załamju**, **hołb** – z **hołbjom**. Pismik **j** steji tu jako grafiski symbol za zmjehčenosć wotpowědneho konsonanta, kotraž so w tutych słownych formach tola hišće artikuluje, t. r. jazyk so přidatnje k twjerdym njebjeskam zběha.

2.2.

Zo wustupuja před wokalomaj **i** a **ě** jenož mjehke resp. zmjehčene konsonanty, ma konsekwency za prawopis. W mnohich słowach pisamy wězo před wokalemi **a**, **e**, **o**, **ó**, **u** zmjehčene konsonanty z přidatnym pismikom **j** (**łubja**, **ranje**, **kopjo**, **wrjós**, **popołdnju**). Změni-li pak so kóncowka a ma tuta druha kóncowka na započatku **i** abo **ě**, njeje wjac trjeba za mjehkosć **j** pisać. Tutu funkciju nětko **i** a **ě** sobu wukonjatej. Přirunajće: **łubja** – **na łubi**, **ranje** – **dwě rani**, **škrja** – **lute škrě**.

2.3.

Spomjatkujće sej prošu:

Před **i** a **ě** wustupuja jenož **mjehke** resp. **zmjehčene** konsonanty: **džěto**, **zajimc**, **lipa**, **město**, **bić**.

Před **y** wustupuja jenož **twjerde** konsonanty: **dypk**, **zatyčka**, **tyko**, **myto**, **być**.

Před **a**, **e**, **o**, **ó**, **u** wustupuja **twjerde** a **mjehke** / **zmjehčene** konsonanty: **deska** – **džeń**, **pas** – **pjasć**

Spomjatkujće sej prošu tež:

ł je twjerdy konsonant a **l** jeho zmjehčeny wotpowědnik, tohodla njemóže po **ł** ženje **i** abo **ě** scěhować, po **l** pak ženje **y**! Tuž **skala** – **do skały**, ale **hala** – **do hale**; **mła** – **šěre mły**, ale **škla** – **šěre šklě**.

3.

Mjehke konsonanty su, kaž smy hižo prajili, tajke, kotrež maja „přinarodženu“, primarnu mjehkosć, dokelž so wone při twjerdych njebjeskach (palatumje) tworja. Zmjehčene konsonanty maja „nabytu“, sekundarnu mjehkosć; jazyk so při jich artikulaciji přidatnje zběha a z tym jich frekwencu a ton zwyżša. Tónle rozděl mjez (primarnje) mjehkimi a (sekundarnje) zmjehčenymi pak w gramatice a slowotwórbje žanu rólu njehraje. Wažne je jeničce, zo rozeznawamy na jednej stronje **twjerde** (njepalatalne) a na druhej stronje **mjehke** (woprawdźite mjehke a zmjehčene) **konsonanty**. W scěhowacej tabulce podamy hišće raz systematisce wšitke, za tworjenje gramatiskich formow a nowych slowow relevantne konsonanty. To su jenož te, kiž móža **na wukóncu zdónka** (= im Stammauslaut) wustupować a wot kotrychž tuž konkretnje wotwisuje, po kotrym mustrije date słowo deklinujemy, konjugujemy, stopnjujemy, adwerbialnu formu adjektiva tworimy atd.:

twjerde konsonaty	mjechke konsonanty	a jich realizacija w pismje			
<i>c, s, z</i>	<i>č, ć, dź, ř, š, ź</i>	<i>č, ć, dź, ř, š, ź</i>			
<i>d, ł, t</i>	<i>j, l</i>	<i>j, l</i>			
<i>b, f, g, h, ch, k, m, n, p, r, w</i>	<i>b'</i> <i>m'</i> <i>n'</i> <i>p'</i> <i>r'</i> <i>w'</i>	<i>b(i), b(ě)</i> <i>m(i), m(ě)</i> <i>n(i), n(ě)</i> <i>p(i), p(ě)</i> <i>r(i), r(ě)</i> <i>w(i), w(ě)</i>	<i>bj</i> <i>mj</i> <i>nj</i> <i>pj</i> <i>rj</i> <i>wj</i>	<i>ń</i>	<i>-b</i> <i>-m</i> <i>-p</i> <i>-r</i> <i>-w</i>
				na kóncu słowa a před konsonan- tom	jara zrědka a jenož na kóncu słowa
příklady					
<i>lac, koleso, nuza</i>		<i>ptači, syć, Jadža, wótrę, najlubši, jěž</i>			
<i>had, skała, léto</i>		<i>raj, żurla</i>			
<i>dub, girafa, logo, dróha, moch, ruka, chromy, syno, hłupy, toporo, row</i>	◀ <i>dróha</i> = twjerdy konsonant ▶ <i>rubić</i> = mjechki konsonant	<i>rubić, - -</i> <i>šumić, - -</i> <i>tuni, źně</i> <i>lepić, - -</i> <i>kurić, - -</i> <i>dźiwi, - -</i>	<i>Łobjo</i> <i>ramjo</i> <i>sćenje</i> <i>Terpje</i> <i>Marja</i> <i>mrowja</i>	<i>wóń, bańka</i>	<i>jatřob</i> <i>Korzym</i> <i>sep</i> <i>pjekar</i> <i>Wróclaw</i>

4.

Zjeće

Rozeznawanje twjerdych a mjechkich konsonantow je wažne za gramatiku a słowotwórbu. Po kotrym mustrije so na př. słowa flektuja, wotwisuje tež wot toho, hač je wukónc zdónka (= posledni konsonant zdónka) twjerdy abo mjechki. Tak rěka nominatiw plurala maskulinumow z twjerdym *ł* na př. *woły, kotoły, zmysły*, ale z mjechkim *l* ma to prawje być *bule, wokale, dźěle*. Neutra maja w nominatiwje duala po mjechkim zdónku kóncowku *-i* (*dwě poli*), po twjerdych syčawkach *-y* (*dwě kolesy*) a po wšitkich tamnych twjerdych *-e*, při čimž so twjerdy wukóncowy konsonant zmjechči (*wokno – dwě woknje, dźiwadło – dwě dźiwadle*). A hdyž prawidło praji, zo měnja so *a* w gramatiskich kóncowkach mjez mjechkimaj konsonantomaj na *e* (*mjez hólcamy, ale mjez mužemi*), dyrbymy wězo wědžeć, hač je konsonant twjerdy abo mjechki. Tajkich příkladow je hišće wjele.